

**ՀԱՍԼԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ),
ԼՅՈՒԲԱ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ (ԵՃԵՊՅ),
ՎԱՐԴԳԵՍ ՍԱՖԱՐՅԱՆ (ԱՊՅ)**

ՀԱՆԴԱԲԵՐՂԻ ՎԱՆՔԻ 2004-2005 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Գործադիր ամփոփում: 2004 և 2005 թթ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին՝ Հայրենադարձության և հիմնավորման «Երկիր» հասարակական կազմակերպությունների միության նախաձեռնությամբ (նախագահ Սևակ Արծրունի) և Հարությունյանների ընտանիքի (Նյու Ջերսի, ԱՄՆ) ֆինանսական աջակցությամբ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախումբը՝ գլխավորությամբ պատմական գիտությունների դոկտոր Համլետ Պետրոսյանի (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ), ամուսնությամբ ճարտարապետության թեկնածու, դոցենտ Լյուբա Կիրակոսյանի (Երևանի ճարտարապետության և շինարարության պետական համալսարան) և հնագետներ Վարդգես Սաֆարյանի (Արցախի պետական համալսարան) ու Տատյանա Վրթանեսովայի (ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոն) հնագիտական պեղումներ է իրականացրել ԼՂՀ Նոր Շահումյանի շրջանի Հանդաբերդի վանքում:

Ընդհանրապես ազատագրված տարածքներում ձեռնարկվող պեղումները ոչ միայն նպատակ ունեն վերհանել հենց ազատագրված տարածքների հայկականությունը, այլև, որ պակաս կարևոր չէ, հազարավոր հայ վերաբնակիչների մոտ ամրապնդել իրենց ապրած տարածքների հայկականության մասին պատկերացումները, դյուրացնել նրանց կողմից նոր տարածքի հոգևոր-մշակութային յուրացումը: Պեղումների հիմնական գիտական նպատակն էր աղբյուրագիտական բավարար հիմք ստեղծել՝ Վերին Խաչենի նորահայտ այս վանքային համալիրի բազմակողմանի պատմամշակութային հետազոտության համար: Հանդաբերդի վանքի պեղումների առաջնային նպատակներից մեկն էլ նրանից ոչ հեռու հիմնադրված Քնարավան գյուղի բնակիչների հոգևոր պա-

հանջմունքները բավարարող կենտրոնի ստեղծումն էր: Գործնական նպատակն էր մաքրել համալիրի ավերակները դարերի ընթացքում աճած առատ բուսականությունից (ներառյալ ավելի քան երկու տասնյակ հաստաբուն ծառերը), փլուզման հետևանքով առաջացած հողի և քարի հզոր լիցքից, վավերացնել ճարտարապետորեն կարևոր բոլոր մանրամասները և հիմք ստեղծել համալիրի մասնակի վերականգնման ու ամրակայման համար:

Պաշտպանի տեղագրությունը: Վանքը տեղադրված է Լևոնագետի աջ ափի երկարությամբ ձգվող անտառապատ լեռնաբազկի մի գոգավորության կենտրոնով դեպի գետը ձգվող հովտի բարձրադիր ափի եզրին, ընդարձակ բացատի հարավ-արևելյան կողմում, Հանդաբերդ ամրոցից մոտ մեկ կիլոմետր հյուսիս-արևելք: Վանքից արևելք ընկած ձորակում կա մի աղբյուր, որն ամենայն հավանականությամբ գործել է և միջնադարում, համալիրից արևմուտք և հյուսիս փռվում է ընդարձակ գերեզմանոցը, արևելք և հարավ՝ լեռնալանջն ի վեր դիտելի են շինությունների և առանձին պատերի հետքեր: Խորհրդային տարիներին աղբբեջանցիները վանքային համալիրի համարյա մեջտեղով անց են կացրել մոտ 4 մ լայնությամբ և 2 մ խորությամբ ավտոճանապարհ, որը լիովին բացել է հիմնական խմբի կառույցների հյուսիսային հիմքերը: Նույն կերպ էլ դեպի մոտակա անտառները տանող ավտոճանապարհը անց է կացվել պատմական գերեզմանոցի մեջտեղով, որի հետևանքով ավերվել է մի ընդարձակ հատված, իսկ որոշ խաչքարեր ու տապանաքարեր էլ տեղահանվել-գլորվել են ձորը: Սակայն ամենամեծ հանցագործությունը նրանք կատարել են 80-ական թթ. վերջին, երբ երկաթյա ծանր գործիքներով ջարդուփշուր են արել բոլոր երևացող խաչքարերն ու արձանագրությունները¹:

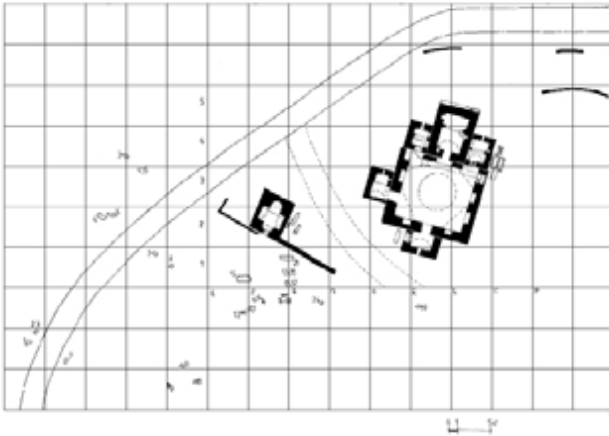
Պեղումները: Մինչև պեղումներն սկսելը համալիրի ողջ տարածքը, ներառյալ և շինությունները, նախ մաքրվել է ծառերից ու թփերից: Պեղումները ընթացել են ըստ շինությունների ծավալային-հատակագծային ուրվագծերի, իսկ ցանցային համակարգն օգտագործվել է

---

¹ Հանդաբերդի վանքի մասին մինչև պեղումները տե՛ս, Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հ., Հանդաբերդի վանական համալիրը ԳԳ-ում 1993-1995 թթ. հնագիտական հետազոտությունների արդյունքներին նվիրված 10-րդ գիտական նստաշրջան, Ջեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1996, էջ 71-73: **Կարապետյան Ա.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Աղբբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 24-30:

հնագիտական գտածոների վավերացման համար:

Պեղումներն ընթացել են 2004 և 2005 թթ.՝ տարեկան մեկական ամիս ժամանակով: Այժմ համալիրն ամբողջությամբ պեղված է 2005-2006 թթ., իրականացվել են նաև ամրակայման աշխատանքներ, մախատեսվում են իրագործել նաև մասնակի վերականգնման աշխատանքներ:

Նկար 1. Համալիրի գլխավոր հատակագիծը

Ճարտարապետական բնութագիրը: Վանքային համալիրի առաջին կառույցները ստեղծվել են 12-րդ դարի վերջերին, ըստ հնագիտական նյութերի և արձանագրությունների վանքը գործել է մինչև 14-րդ դարի վերջերը: Այսօր այն իր կազմում ներառում է շինությունների երկու խումբ (նկ. 1): Դրանցից առաջին կամ հիմնական խումբը բաղկացած է կենտրոնական եկեղեցուց և նրան կից երկու մատուռներից, ժամատանից, զանգակատնից, տապանաբակից (նկ. 2, 3): Երկրորդ խումբը, որ տեղադրված առաջինից մոտ 10 մ հյուսիս, բաղկացած է մատուռից, ամրապատից և տապանաբակից:

Ըստ շինարարական արձանագրության համալիրի շինությունների հիմնական մասը կառուցվել է 1276 թ.՝ Դավիթ վարդապետի կողմից: Ճարտարապետական քննությունը հիմք է տալիս եզրակացնել, որ վանքը ստեղծվել է տեղում գոյություն ունեցող հին եկեղեցու շուրջը՝ հաջորդաբար մատուռների (նկ. 4), ժամատան և ի վերջո՝ զանգակատան հավելման միջոցով:

Նկար 2. Կառույցների հիմնական խումբը բուսականությունից մաքրելուց հետո

Նկար 3. Կառույցների հիմնական խումբը պեղումներից հետո

*Նկար 4. Գլխավոր եկեղեցին և նրան կից հարավային մատուռը՝
դիտված ժամատնից*

Փաստորեն ժամատունը նաև մի յուրօրինակ միջանկյալ ծավալ է, որն իրար է կապում իր շուրջը տեղադրված տարբեր կառույցները: Այն ընդհանուր գծերով կրկնում է հայկական ժամատուն-գավիթների բնորոշ «կեղծ գմբեթային» ծածկի երդիկ հիշեցնող հորինվածքը:

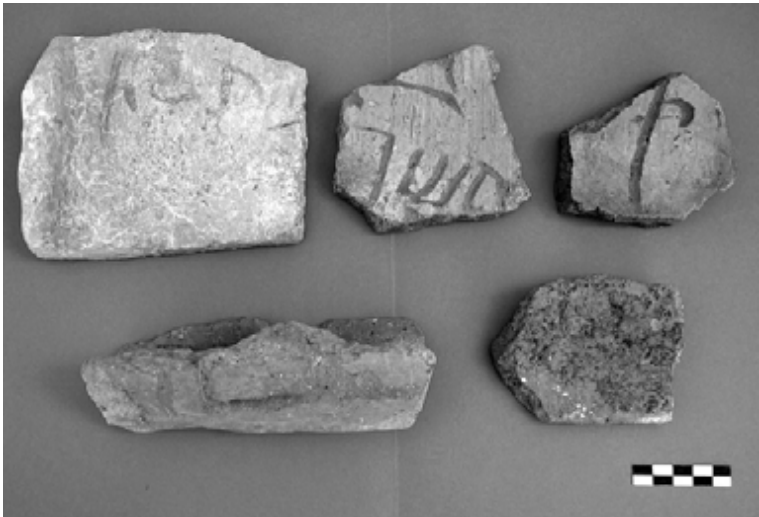
Հյուսիսային՝ առանձնակի կանգնած մատուռ-եկեղեցին իր եռախորան ծավալով եզակի մի կառույց է ողջ միջնադարի ճարտարապետության համար: Ակնհայտ է զանգվածեղ պատերի, թաղածածկի և ներքին սահմանափակ տարածության անհամապատասխանությունը: Յուրօրինակ են հյուսիսային և հարավային խաչաթևերի մեջ ստեղծված ուղղանկյունաձև փոքրիկ ավանդատուն-եկեղեցիները, որոնք իրագործվել են հին, շքեղ պատկերաքանդակներ կրող խաչքարերի օգտագործումով:

Եթե գլխավոր եկեղեցու և նրա երկու ավանդատների բեմերին հավելեմք նաև այս մատուռի և ժամատանը հյուսիսից կից մատուռի բեմերը, ապա կստացվի, որ վանքում կարող էին պատարագ մատուցել միանգամից հինգ տեղում, ինչը պատկառելի թիվ է նման մի փոքր և ակնհայտորեն առանձնացված վանքի համար: Հայտնի է, որ 12-րդ դ.

վերջերից սկսած և, հատկապես, 13-14-րդ դդ., ինչպես Արցախում, այնպես էլ ողջ Հայաստանում նկատելի է հանգուցյալի հոգու համար մատուցվող պատարագների թվի խիստ բարձրացում: Ըստ երևույթին հենց այդ իրողությունն էլ խթանել է Հանդաբերդի վանքում նման քանակի մատուցների ստեղծումը:

Վանքային համալիրը կառուցապատման նման ընթացքով ու հորինվածքով, ճեղքված և անտաշ քարերի ու կրաշաղախի օգտագործմամբ իրագործված շարվածքով, առանձին կառույցների հորինվածքում և շարվածքում պարզ և ժողովրդական ձևերի լայն կիրառումով առանձնանում է միջնադարի վանքային դասական համալիրներից և առատ նյութ է տալիս մանրամասնելու 13-րդ դարի երկրորդ կեսում և 14-րդ դարի առաջին կեսում՝ Հայաստանի համար խիստ ծանր քաղաքական-տնտեսական պայմաններում մշակութային-կառուցողական կյանքի որոշ առանձնահատուկ կողմերը:

Գտածոները: Պեղումների հիմնական արդյունքներից առաջնային կարելի համարել 12-14-րդ դարերի մի շարք նոր արձանագրությունների, խաչքարերի և տապանաքարերի գյուտը: Արձանագրությունները ոչ միայն ներկայացնում են վանքի կառուցման որոշ մանրամասներ, այլև կարևոր աղբյուր են Վերին Խաչենի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր պատմության համար:

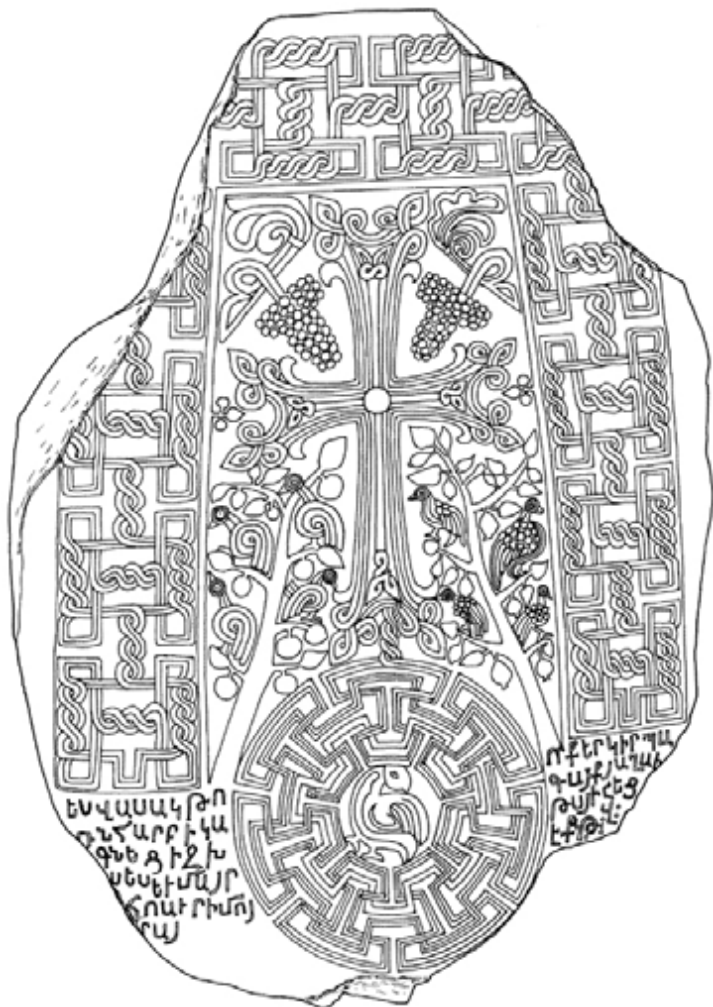
Նկար 5. Արձանագրակիր կղմինդրների բեկորներ

Համալիրի ողջ տարածքից հավաքվել են կղմինդրների հազարից ավելի բեկորներ, որոնք օգտագործվել են տանիքների ծածկի մեջ: Խիստ ուշագրավ է, որ գտնվել են նաև հայերեն արձանագրություններ կրող կղմինդրների (Նկ. 5) և թասերի մի շարք բեկորներ, հանգամանք, ինչը հնարավոր է դարձնում փաստել հայերեն գրի օգտագործման տարածվածությունը նաև զուտ կենցաղային մակարդակով, որն իր հերթին էթնիկության ամենաբարձր ցուցանիշներից մեկն է: Արձանագրական որոշ նորագյուտ նյութեր էլ թույլ են տալիս էլ ավելի ընդարձակել լեռնագավառի անձնամվանական համակարգը:

Նկար 6. Ջինյալ ռազմիկի պատկերաքանդակ, խաչքար, 12-րդ դ. վերջ

Հատուկ նշելի է ավելի քան հարյուր հիսուն խաչքարերի և խաչակիր սալերի գյուտը, որոնց մեջ քիչ չեն արվեստի իսկական գլուխգործոցները: Խաչքարերից երկուսի պատկերաքանդակները ներկայացնում են հեծյալ ռազմիկների: Ռազմիկը մի դեպքում զինված է թրով և գուրզով, երկրորդ դեպքում նա մի ձեռքում բռնել է նիզակը, իսկ մյուսով՝ գինու գավաթը (Նկ. 6): Արցախյան խաչքարերի մի շարք քննություններով արդեն իսկ վեր է հանվել հայրենիքի համար կռվող զինյալի

Նկար 7. *Խաչքար՝ «դրախտային» հորինվածքով, 12-13-րդ դդ.*

լայն պաշտամունքը, և ահա այս գյուտերը զալիս են վկայելու, որ այն լայն տարածում է ունեցել մաս Կերին Խաչենում: Հանդաբերդի վանքի Խաչքարային եզակի մի հորինվածք պատկերում է ստոտու մորը՝ մանկանը կուրծք տալիս: Այն ոչ միայն խիստ ուշագրավ է երեխաների խնամքի, կերակրող մոր ու մանկան տարազի առումով, այլև մայրերին պատկերող արցախյան մի շարք քանդակների հետ մոր հնարավո-

րություններ է ստեղծում նաև Աստվածածնի պաշտամունքի ժողովրդական ակունքներն ու դրսևորումները պարզաբանելու համար: Մի այլ խաչքար ներկայացնում է այսպես կոչված «դրախտային հորինվածքի» տեղական մի տարբերակ (նկ. 7), ուր զույգ արմավազարդերից յուրաքանչյուրն ավարտվում է խոշորապտուղ, բայց իրարից տարբերվող ծառերով (թերևս տանձենի և խնձորենի) ու դրանց վրա թառած թռչուններով: Նշելի է ընդհանրապես խաչքարերի հորինվածքային բազմազանությունը: Ուշագրավ է, որ հին խաչքարերը լայնորեն օգտագործվել են որպես հարմար շինաքար՝ նրանցով շարվել կամ ամրացվել են կառուցվածքային առունով պատասխանատու հատվածները, ստեղծել պատերն ամրակայող հորիզոնական գոտիներ: Արդյունքում որոշ պատեր ասեք հատուկ կերտված լինեն միայն խաչքարերով: Հայ մշակույթում առանձնակի է կանգնած մարմարից պատրաստված նրբին խաչասալը՝ 1276 թ. արձանագրությամբ:

Պեղումները տվել են մետաղից և կավից պատրաստված մի շարք գտածոներ, որոնք զգալի չափով հարստացնում են Արցախի նյութական մշակույթի մասին պատկերացումները: Գլխավոր եկեղեցու պեղումներից գտնվել է մկրտության արձանագրակիր ավազանը: Մետաղյա իրերի շարքում կարելի է առանձնացնել տարատեսակ բևեռները, կողպեքի բանալին, ճարձանդը, ձիու պայտը, դարբնոցային զանազան նախապատրաստուկները, կացինը, ցախհատը, դանակը: Եկեղեցական ծիսակատարության հետ են կապվում պղնձե զանգակն ու խաչի կոթառը: Խեցեղենի իրերի մեջ մեծ թիվ են կազմում կարասների, խոհանոցային կճուճների և թասերի բեկորները: Գտնվել են նաև կայծքար հիշեցնող քարի մի քանի բեկորներ, որոնց ինքնությունը դեռ որոշման ընթացքում է:

Համալիրի ամրակայումն ավարտված է: Այժմ աշխատանքներ են տարվում վերականգնման նախագծերի վրա: Նախատեսվում է, որ եկող տարի կնախաձեռնվեն հյուսիսային մատուռի և զանգակատան վերականգնման աշխատանքները, և Քնարավան գյուղն ու շրջակա բնակավայրերը հոգևոր պահանջումները բավարարելու համար եկեղեցի ու աղոթատեղի կունենան: Պեղումներից հայտնաբերված իրերը հետազոտելուց և վերականգնելուց հետո կհանձնվեն պատվիրատուի կողմից ստեղծվելիք և ԼՂՀ կառավարության կողմից համապատասխան հաստատագրում ստացած թանգարանային կազմակերպությանը: Ընթացքի մեջ է պատկերազարդ գրքի ստեղծումը: